

Հասկանալի է, որ այսպիսի լեզուագիտական գոհարներով զարդարուած թորգմանութիւնը մի շարք անհեթեթութիւններ պիտի ներկայացնէ աշակերտներին, որոնց առանց այն էլ խեղճուկ հայերէնը միայն կարող է աւելի ևս խառնաշփոթուել, օրինակ, այս տեսակ հատուածներէից.

Եթէ միապետական իշխանութիւնը երկար գործեց Ֆրանսիայում միահեծանութեամբ և առանց վերահսկողութեան, դրա համար և այժմ ժլատաբար էին չափում իրաւունքն և հնարաւորութեան չափ քիչ ազդեցութիւն էին յատկացնում նրան (226):

Յարմար դիպուածում քաղաքացոյ իշխանութիւններին ընդդիմանալու իրաւունքը դժուար էր սահմանադրութեան մէջ որոշել մանրամասնօրէն, բայց իրաւունքների յայտարարութեան մէջ դրա ձևական ճանաչումը զուրկ էր նշանակութիւնից, աչքի առաջ ունենալով այն սպառնական դիրքը, որ բռնել էր Փարիզը, և յուզուած վիճակը տաք գլուխներ, որոնք բազմաթիւ էին Ֆրանսիայում (230).

Բայց ո՞ր մէկ օրինակը բերենք—անչափ բազմաթիւ են այսպիսի հատուածները:

Իսկ հայոց պատմութիւնից պ. Քարամեանը բերում է ^{51/2} երես վայրիվերոյ տեղեկութիւններ, որոնք յամենայն դէպս հեռու են «ճոխութիւններ» լինելուց... Ուրեմն, պ. Քարամեանի թարգմանութիւնը այնքան թերի է և դժուարամարս, որ անկարող է լրացնել պատմութեան դասագրքի այն մեծ պակասը, որ զգացւում էր մեր մէջ:

ՍՏ. ԼԻՍ.

12) ԼԷՅՕ. Հայկական «պագրութիւն: Մեր կեանքը, գրականութիւնը անցեալում: Հատոր առաջին, XVI—XVIII դար, Արտատպած «Մշակ» լրագրից: Թիֆլիս, 1901. եր. XVI+451, գինն է 1 ռ. 50 կ.:

Անցեալ 1900 թ. յունիսի 11-ին Գերմանիայի Մայնց քաղաքում տօնուեց Յոհան Գուտէնբէրգի ծննդեան 500-ամեայ յորեկանը: Գուտէնբէրգը մարդկութեան առաջնակարգ բարերարներէից մէկն է—տպագրութեան հնարողը, ուստի և բոլոր քաղաքակիրթ ազգերը, որոնք վայելել են և վայելում են տպագրութեան պտուղները՝ մասնակից եղան այդ հաղուագիւտ յորեկանի տօնին: Մենք, հայերս, անմասն չենք մնացել տպագրութեան բարիքներից. բայց նրա հնարողի յորեկանին մասնակցելու, մեր երախտագիտութիւնը արտայայտելու նկատմամբ

ոչնչից ոչինչ չարինք: Միայն իձօն յիշեց և յիշեցրեց, որ մենք էլ պարտաւոր ենք մի բան անել այդ առիթով, և երբ ոչ ոք արձագանգ չը տուեց նրա կոչին՝ ինքը մենակ ձեռնարկեց և գլուխ բերեց այս գործը, որ յունիսից սկսած հետզհետէ տպագրուեց «Մշակում» և այսօր մեր առաջ դրուած է առանձին հատորով:

«Մօտ չորս դար մեզ ապրեցրել է Գոտենբերգի զիւտը—առում է հեղինակը ներածութեան մէջ:—Եւ այսօր, երբ տօնում է մեր այդ աննման երախտաւորի յօբելեանը, ի՞նչ կարող ենք մենք նուիրել նրա անմահ յիշատակին: Միայն մի բան—մեր երախտագիտութիւնը: Դա է մեր միակ պատկը Գոտենբերգի անյալտ գերեզմանի վրայ: Իսկ թէ որքան թանգազին է այդ պատկը, մենք այդ կարող կը լինենք չափել ու կշռել, երբ կիմանանք թէ ի՞նչ էր տպագրութիւնը մեզ համար»:

Աւելի յաջող միտք չէր կարող լինել—տպագրութեան հնարողի յօբելեանի առիթով և ի յիշատակ՝ գրել հայկական տպագրութեան պատմութիւնը: Նոյն նիւթի մասին գրուած կան և ուրիշ աշխատութիւններ—բոլորը վենետիկի Միսիթարեան Գար. վ. Զարբհանէլեանի գործ: Դեռ 1877 թուին պա իր «Հայերէն դպրութեան պատմութեան» երկրորդ հատորում գետնդել է մի գլուխ՝ «Հայկական տպագրութիւն» վերնագրով (եր. 274—352): Ապա «Հայկական մատենագիտութեան» մէջ (1883 թ.), դրել է մանրամասն ցուցակ հայերէն հին տպագրութիւնների, նշանակելով տարին, տպարանը, գրքի անունը, հեղինակը և այլն: Վերջապէս 1895 թուին նոյն հեղինակը առանձին գրքով հրատարակել է «Պատմութիւն հայկական տպագրութեան», որ պարունակում է առաջին երկու աշխատութիւններն՝ աւելի ընդարձակուած և նոր գիւտերի յաւելուածներով: Այս երեք աշխատութիւններն էլ շատ սահմանափակ ծրագրով են կազմուած—չօչափում են միմիայն տպարանների, տպագրիչների և տպագրութիւնների պատմութիւնը (այն էլ՝ ոչ բոլորովին կատարելապէս), կազմելով մենագրութիւններ (մօնօգրաֆիա), որոնք կարող են գեղեցիկ նիւթ և աղբիւր լինել ուսումնասիրութեան համար, բայց չեն կարող ծառայել իբրեւ ընթերցանութեան նիւթ:

Բոլորովին տարբեր ծրագիր և նպատակ է դրել իձօն իր գրքի համար: Նա տպարանի վրայ չէ նայում իբրեւ լոկ արհեստանոցի վրայ, այլ իբրեւ մի միջոցի վրայ, որ տարածում է գրականութիւնը, այնպէս որ նա տպարանի նիւթական պատմութեան հետ զուգընթացաբար անում է և գրականութեան պատմութիւնը, և որովհետեւ գրականութիւնից անբաժան է կեանքը՝ ուստի հեղինակը աշխատում է լուսաբանել և հայոց կեանքը՝ որչափ կարելի է պարզ կերպով: Հեղինակն ինքը յայտնում է.

«Իմ ծրագիրն էր տալ պատմութեան մեր անցեալ մտաւոր, կուլտուրական և քաղաքական կեանքից, Բայց ես այս աշխատութիւնը անուանեցի «Հայկական տպագրութիւն», որովհետեւ տպագրութիւնն է այն առանցքը, որի շուրջը պտուտ են գալիս իմ պատմութեանը... Ես միտք չեմ ունեցել տալ մի գիտնական աշխատութիւն... Ո՛չ, Մեր ժողովուրդը — ես ամենից առաջ նրան եմ աչքի առջև ունեցել — ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին: Իմ ուժերիս ներածին չափ օգնել նրան մի մասնիկ, կենդանի կերպով պատմութեան գործով — այս էր իմ ամբողջ ձգտումս:»

Եւ յիրաւի, գիրքը ընթերցողների առաջ բաց է անում մի շարք պատկերներ մեր անցեալ կեանքից, մեծ մասամբ տխուր և յուսահատական, երբեմն էլ յուսալից. ինչպէս մի կալէյտօսկոպի միջով ընթերցողի աչքի առջևով անցնում են Հանկթամուրն իր աւերածներով, տաճկական լուծն իր հնդկէրներով ու հարստահարութիւններով. հայ գաղթականութիւնները, հայ վաճառականները, իրանց լաւ ու վատ կողմերով. Շահաբաան և հայոց Արաքս գետը անցնելը. Էջմիածինն՝ աւերակ և բոյն դարձած գիշատիչ տգէտ կաթողիկոսների. Կ. Պօլսի պատրիարքներն ու տիրող բարոյական անկումը. Իսրայէլ Օրին և հայոց վերածնութեան երկունքը: Սրանց հետ միասին գալիս են պատկերներ եւրոպական կեանքից — վերածնութեան դարը, տպագրութեան տարածուելը. Հռոմ և կաթողիկոսութիւնը, միսիօնարները, կրօնական մեծ յեղափոխութիւնը, եզուիտները. Կ. Պօլսի նուաճումը օսմանցոց ձեռքով, արեւելեան հարցի սկզբնաւորութիւնը և նրա լուծման պատմութիւնը: Այս պատմական պատկերների մէջ զետեղուած են դարձեալ պատկերներ՝ հայկական տպագրութեան վերաբերեալ. հեղինակն ընթերցողին երբեմն տանում է Վենետիկ, երբեմն Լիվօռնոյ, այնտեղից Ամստերդամ, Կ. Պոլիս, Մարսէյլ, Նոր-Ջուզայ, դարձեալ Ամստերդամ և այլն, և նկարագրում է հայ տպագրութեան գործիչներին — Արգար Թօխաթեցի, Սուլթանշահ, Խաչատուր կեսարացի, Մեկրիսէթ վարդապետ, Ոսկան երևանցի, Մատթէոս ծարեցի, Մատթէոս և Ղուկաս վանանդեցիներ, Թովմաս եպիսկոպոս Նուրիջանեան և այլն: Սրանց հետ գալիս են դարձեալ պատկերներ հայոց դրութեան, մտաւոր կեանքի, հայ աշուղների և մի քանի հեղինակների կարելի է ասել՝ ամբողջ գիրքը բաղկացած է բազմաթիւ պատկերներից, որոնց մէջ հեղինակը աշխատել է ներքին կապ հաստատել:

Ո՞րչափ յաջողուած են այս պատկերները: Լէօն լաւ ծանօթ է հայ ընթերցող հասարակութեան, և նրա ոճն ու ոգին յայտնի են: Եթէ երևակայեմք, թէ նրա գրութեանը մի երաժշտութիւն է՝ ապա կարող ենք ասել, թէ նրա նուագարանը բնական աստիճանից բարձր (զիւ) է լարուած. կամ եթէ նրա

գրուածքը նմանեցնենք նկարի՝ ապա պէտք է ասենք, որ թունդ գոյներ է գործածում: Միշտ նկարագրական, միշտ աշխոյժ՝ նա չէ կարող հանգիստ գրել. պատմելիս նա ճառ է ասում, ապացուցանելիս՝ վիճում է: Նա զգում է սաստիկ, սաստիկ էլ լինում է նրա արտայայտութիւնը:

Մի փոքրիկ հատուած նրա գրքից՝ կը բացատրէ մեր խօսքը.

«Մեկքիսէթի երկարամեայ կաթողիկոսութեան օրով վայրենացած հոգեւորականութիւնը չէր կարող նոյն իսկ մեծել և կտակներ թողնել տպագրութեան մասին: Մեկքիսէթին յաջորդեց նրա եղբորորդի Սահակը, որ պարսֆ համարեց իր խառնուրդի հօրեղբոր մի հարազատ կտորը լինել—նոյնպէս շրջապատուած հարկահաններով, նոյնպէս ատանդական՝ ժողովրդի արիւնք ծծելու համար և նոյնպէս անարգուած ժողովրդից: Բայց Սահակը երկար չը կարողացաւ իր քաջագործութիւնները ցոյց տալ. Հայ ժողովրդի մէջ արդէն այնքան գիտակցութիւն և ոյժ էր հաւաքուել, որ նա կարողանում էր դիմադրել ու պատժել գոնէ իր վեղարաւոր խաներին» (եր. 107—8):

Ո՛րքան փոխաբերութիւններ, չափազանցութիւններ, նմանութիւններ, հեգնութիւններ այս մի փոքր հատուածում, և դրանք չինովի, բռնի չեն, այլ բնական, ինքնաբերուղի, որով ստացւում է մի կենդանի, ազգու ոճ՝ յատուկ բանաստեղծութեան: Այս ոճը յատուկ է իջօի գրչին. ինչ էլ որ լինի նրա նիւթը՝ միևնոյն է, նա միշտ նկարագրող, բանաստեղծ է:

Հեղինակի ոգին և ուղղութիւնը նոյնպէս անժամօթ չեն մեզ. նրանք վաղուց արտայայտուել են զանազան առիթներով այլ և այլ գրուածքներում, մանաւանդ «Մշակի» մէջ: Անկեղծ սիրող քաղաքակրթութեան, ճշմարիտ քրիստոնէութեան, ազգերի համերաշխութեան, խղճի ազատութեան, արդար յարաբերութեան ազգերի և անհատների մէջ՝ նա միշտ ղեկավարւում է այս սկզբունքներով՝ երբ պէտք է գնահատէ այս կամ այն իրողութիւնը, այս կամ այն անձը: Ո՛չ մի կողմնակի դիրտում, ոչ մի կոմպրօմիս չեն չեղում նրան իր այս բարոյական դաւանանքից: Նա հաւատարմապէս դատապարտում է տգիտութիւնը, կեղծիքը, անբարոյական քաղաքականութիւնը, ճնշումը—թէկուզ հայերի մէջ նրանք երեւան գան, թէկուզ օտարների. կարելի է ասել՝ նա աւելի խստապահանջ է դէպի հայերը, որ հետևանք է նրա աւելի մեծ սիրուն դէպի իր ազգը և աւելի սրտացաւութեան՝ սրա պակասութիւնների պատճառով: Վերը մի հատուածում տեսանք, ինչպէս է նա հարուածում հայոց «վայրենացած» հոգեւորականութիւնն ու նրա «վեղարաւոր խաներին», որոնք «պարտք են համարում ժողովրդի արիւնք ծծել»: Նոյն խիստ բեղուն նա գործ է ածում՝ երբ պատկերացնում է կաթողիկ եկեղեցու բացասական կողմերը և եզուրտների գործունէու-

թիւնը, առաջինի գործ դրած համատարած ճշդումը մտքի ու խղճի ազատութեան վրայ, երկրորդի ճարպիկ, բայց անբարոյական միջոցները՝ «ի մեծագոյն փառս Աստուծոյ»:

Այս համակրելի ուղղութեամբ նայելով պատմական երեւոյթներին վրայ՝ տեղ-տեղ հեղինակը մտցնում է և ճշմարիտ, եթէ կարելի է ասել՝ «ուղղափառ» լուսարանութիւն հայոց կեանքի մի քանի պատմական և գրական հարցերում: Մեր պատմութեամբ ու գրականութեամբ ամենից աւելի զբաղուել են Վեներետի Միխիլարեանները: Չը խօսելով նրանց գիտական աւելի կամ նուազ պատրաստութեան ու մէթօդի մասին, որոնցից կախումն ունի աշխատանքի գիտական արժանաւորութեան աստիճանը՝ նրանք ունին մի քանի էական պակասութիւններ. — կեանքից կտրուած վանականներ են, լեզուի հարցերում՝ պուրիստ են (լեզուի մաքրութեանը չափազանց մեծ նշանակութիւն տուող) և դաւանութեամբ կաթոլիկ են: Այս յատկութիւնները թողնում են իրանց դրոշմը նրանց պատմական աշխատութիւնների վրայ, դարձնելով նրանց՝ հայեացքի կողմից սահմանափակ և ոգու կողմից կաթոլիկ, և մենք շարունակ կարդալով այդ աշխատութիւնները՝ ակամայ ենթարկուում ենք այդ հայեացքների և ոգու ազդեցութեան և ծուռ ու անարգար հասկացողութիւններ կազմում մեր պատմական անցեալի մասին: Լէօն Կոնստանտին Գրեգորի, որոնք առիթ է ունենում չօչափել իր գրքում՝ ուղղում է Միխիլարեանների այդ սխալ հայեացքներն և ուղիղ տեսակէտով լուսարանում անձերն ու իրերը: Այսպէս՝ Լէօն ճիշտ և արժանաւոր գնահատութիւն է անում Ոսկան վարդապետի գործունէութեան, այս բազմաչարչար, բազմաշխատ անձի, հայոց Գուտէնբերգի, որ անասելի դժուարութիւնների յաղթելով, հալածանքների, դրամական տագնապի, դաւաճան ընկերների հարուածների տակ՝ քաղաքէ քաղաք թափառեցաւ Եւրոպայում՝ հայերէն գրքեր տպելու համար. հիմնեց ժամանակի լաւագոյն հայերէն տպարանը և տպագրեց առաջին անգամ Աստուածաշունչը հայերէն լեզուով և ուրիշ շատ գրքեր: Այն-ինչ այս նահատակ-գործիչը Միխիլարեանների գրուածքներում արհամարհանքի է ենթարկուած այն պատճառով, որ իր գրաբար լեզուի մէջ մտցրել է լատինարան աղաւաղութիւններ, որոնք ընդհանրացած տարածուած էին նրա ժամանակ—Նոյնպէս անխնայ հարուածում է Լէօն Ալ. Պիդու կաթոլիկ կրօնաւորին—մի գործունեայ անձնաւորութիւն, որ նշանաւոր դեր կատարեց Լիհաւոտանի հայերին կաթոլիկ դարձնելու գործում, դիմելով այնպիսի միջոցներին՝ ինչպէս են կաշառք, խաբէութիւն, սպառնալիք, բռնութիւն, արսոր, մատնու-

թիւն և այլն *)։ Չը բաւականանալով իր հարուստ որսով Լեհաստանում՝ նա Ֆրանսիայում էլ մատնեց Ոսկանին, թէ նա տպում է հայերէն լեզուով հերետիկոսական (այսինքն՝ ոչ-կաթոլիկ) գրքեր, և ջանք արաւ, որ այդ տպագրութիւնը խափանուի, կամ գոնէ Ոսկանը պաշտօնապէս ընդունէ կաթոլիկութիւն։ Նրա ջանքով՝ կաթոլիկ գրաքննիչ նշանակուեց Ոսկանի հրատարակութիւնների վրայ, որ այնքան աղէտների դուռ բացեց Ոսկանի համար և խափանեց նրա արգիւնաւոր գործունէութիւնը։ Ահա այս հոչակաւոր Պիդու կրօնաւորի մասին Մըլիթարեանները գրում են այսպէս. «Հայոց պաշտպան կեցող եկեղեցականաց մէջ նշանաւոր եղաւ հայրն Փիտու, որ անկեղծաբար եւ հաւասար լուսամտութեամբ մայր եկեղեցւոյ գիրկն առաջնորդեց Լեհաստանի հայոց գաղթականութիւնը»։

Հեղինակը աշխատում է կեանքը և գրականութիւնը կապել միմեանց հետ՝ իբրև փոխադարձաբար միմեանց վրայ ազդող գործօններ. աշխատում է պատմական անցքերը միմեանց հետ կապել՝ իբրև պատճառ ու հետևանք։ Այս ուղղութիւնը այժմ տիրապետում է ընդհանուր պատմական գրականութեան մէջ, և Լէօն հետևում է այս ժամանակակից մէթօդին, որով նրա աշխատանքը աւելի հետաքրքրական է դառնում, միևնույն ժամանակ՝ գործը աւելի դժուարանում ու պատասխանատու դառնում։ Տեղը չէ այստեղ խօսելու այն մասին, թէ ինչ բարդ գործ է այսպիսի պատմութիւն գրելը և ինչ անագին, երբեմն անյաղթելի դժուարութիւններ են ծագում պատմագրի առաջ. մենք բաւականանում ենք մեր ընդհանուր տպաւորութիւնը յայտնելով, թէ հեղինակը այս կէտում, մեր կարծիքով, ամեն անգամ չէ յաջողել։ Լիովին գոհացնող լուսաբանութիւնների հետ պատահում են և այնպիսիները, որոնք չեն գոհացնում մեզ, և մենք կարդալով այս կամ այն բացատրութիւնը մի պատմական կամ գրական երևոյթի մասին՝ մեր մտքում մի հարցական նշան ենք դնում, տարակուսանք յայտնում։ Լուսաբանութեան անբաւարարութիւն ենք համարում և խօսքի այն բացառոցական ձևը, որին յաճախ դիմում է հեղինակը և որը կարելի է ձևակերպել «թէպէտեւ—բայց» բառերով։ Օրինակ՝ նա նկարում է կեանքի կամ մտքի մի խաւար պատկեր. այդ պատկերից յետոյ մի լուսաւոր պատկեր՝ իբրև շարունակութիւն և ծնունդ առաջինի։ Բնական տրամաբանութեամբ՝ մենք խաւարից պէտք է

*) Նրա այս յատկութիւնները երևում են հէնց այն լիշատակարանում, որ ինքը Պիդուն է գրել (Տես „Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի“ գրքի առաջին մասը, էր. 1—135)։

սպասեինք խաւար, «բայց», (իբրեւ բացատրութիւն) լոյսի ենք հանդիպում: Եւ մենք ի հարկէ չենք հաշուում այս «բայց»-ի հետ և ասում ենք. երեւի խաւարի մէջ եղել են և լուսաւոր երևոյթի սաղմերը, որոնց հեղինակը չէ նկատել, ընդհանուր խաւարի տպաւորութեան տակ. իսկ յետոյ, երբ այդ սաղմերը աճելով լուսաւոր պատկեր են տուել՝ հեղինակը չէ կարողացել նրան այլապէս հասկանալ՝ եթէ ոչ իբրեւ մի «բայց»: Մեր սովորութեան հակառակ՝ այս կէտը ապացուցանելու համար չենք բերում օրինակներ, որովհետեւ օտիպուած կը լինէինք պատմական քննութեան մէջ մտնելու, որ առանձին յօդուածների նիւթ կարող է լինել և ոչ մի մատենախօսական համառօտ ակնարկի: Միայն պէտք է ասենք, որ անբաւարար, նոյն-իսկ սխալ լուսաբանութիւնը աջնալիսի գաւառում, ինչպէս մեր պատմական անցեալն է՝ անխուսափելի է, և հրաշք կը լինէր՝ եթէ այդ մոռացուած, անմշակ, տեղեկութիւններով աղքատ անցեալը հէնց գրչի առաջին փորձով կատարելապէս լուսաբանուէր իր բոլոր խաւերում: Մենք չնորհակալ պէտք է լինենք Լէօից, որ ժամանակակից մէթօդի լոյսը ուղղել է մեր պատմութեան այդ խաւար էջերի վրայ և շատ բան լուսաւորել է յաջողութեամբ. չնորհակալ լինինք և չը յաջողուած կամ կասկածելի բացատրութիւնների համար—որովհետեւ հէնց դրանցով նա հարցասիրութիւն, հետաքրքրութիւն է շարժում ընթերցողների մէջ:

Գիրքը, իր նիւթով, չօչափած հարցերով, արտայայտած հայեացքներով, աշխոյժ, կենդանի պատմուածքով՝ ընթերցանութեան շատ հետաքրքրական նիւթ է ոչ միայն «ժողովրդի» համար, այլ և ինտելիգենտ դասակարգի համար, որի վերաբերութեամբ էլ սխալ չի լինի ասել հեղինակի խօսքը, թէ «ոչինչ չը գիտէ իր անցեալի մասին»:

ՍՏ. ՄԱԼԽԱՍԵԱՆՑ

13) Տօփ. Ն. ՏԱՂԱՒԱՐԵԱՆ. — Տարուիականութիւն. 9 տպագրութիւն. Կ. Պօլիս 1901 թ.

Դօկ. Տաղաւարեանը իր գրքոյկի մէջ աշխատել է չօչափել համարեա այն բոլոր խնդիրները, որոնք կապ ունեն դարձիւնի վրայ հետ: Գրքոյկը բաղկացած է երեք մասից. 1 մասում հեղինակը ծանօթացնում է ընթերցողին այն հայեացքների հետ, որոնք ընդունուած էին բնագիտութեան մէջ («Տեսակներ») մասին) մինչև Դարձիւնի աշխատութիւնների լոյս տեսնելը: Երկրորդ